tussen Duin & Dijk

Themanummer Noordzee

Natuur in Noord-Holland. Jaargang 9 4 2010

Kees Camphuysen

Walvissen

De afgelopen halve eeuw is onze houding ten opzichte van walvissen opvallend veranderd. Langs de kust zwemmende, verzwakte exemplaren werden geslagen, gestoken of geprikt, badgasten renden in paniek de zee uit. Nu knuffelen wij ze bijkans dood, of we 'redden' doodzieke dieren door ze terug de zee in te duwen.

● *Foeragerende bultrug in het Marsdiep. Foto: Kees Camphuysen.*

Noord-Holland is door de eeuwen heen geweldig veranderd. Waar tot voor kort de zee *rondom* de provincie klotste, werd in de jaren dertig een afsluitdijk geconstrueerd, waardoor de gehele oostkust nu aan een meer grenst. Zoet water. De daar opgesloten geraakte bruinvissen *Phocoena phocoena* stierven binnen enkele jaren (Stoppelaar *et al*. 1935). De inpolderingen in de provincie waren toen al eeuwen gaande. Het huidige Noord-Holland lijkt in niets meer op het moerassige gebied van honderden jaren geleden, met zijn kreken en prielen die een nauwelijks door mensen bewoonde duinstrook doorsneden. Wat *niet* veranderde is het ondiepe water van de Noordzee en zijn zandige bodems. Op de Noord-Hollandse lijst van walvisachtigen prijken tegenwoordig 17 verschillende soorten. Dat zijn er meer dan de meeste mensen zo maar uit het hoofd zouden kunnen opnoemen. Voor sommige soorten walvissen is ons kustwater altijd ongeschikt geweest en gebleven. Het troebele zeewater (slik en slib dat met de grote rivieren naar zee werd afgevoerd) vormt misschien geen wezenlijke belemmering voor dieren die met geluid (echolocatie) navigeren, maar toch komen de meeste soorten van nature in helder water voor. Veel soorten op de Noord-Hollandse lijst zijn dan ook als 'dwaalgast' te beschouwen; weggezwommen uit hun natuurlijke omgeving om redenen waarnaar we slechts kunnen gissen. Helaas beschouwen de meeste mensen 'dwaalgasten' als 'verdwaald', maar dat is een misvatting. Ik zou liever op de uitgang 'gasten' of 'te gast' wijzen, ook al zijn de dwaalgasten dikwijls niet meer in staat om terug te keren naar waar ze vandaan komen.

Over de tegenwoordige talrijkheid van bruinvissen in Noord-Holland, één van de weinige inheemse zeezoogdieren in Nederland, is de laatste jaren al zoveel gezegd en geschreven (Camphuysen, 2004), dat deze soort hier verder buiten beschouwing blijft. Hier komen de andere soorten walvissen van de Noord-Hollandse kustzone aan bod: welke horen of hoorden hier thuis en welke soorten zijn niet meer dan toevallige gasten.

Grijze walvis

Eschrichtius robustus

Eén van de soorten die hier (ooit) inheems genoemd mochten worden was de Atlantische grijze walvis *Eschrichtius robustus*, inmiddels uitgestorven, waarvan nog steeds met zekere regelmaat beenderen uit de Noord-Hollandse klei worden getrokken. De grijze walvis is een soort die zich prima thuis voelde in modderige riviermondingen, waar hij met zijn kop in de grond wroetend naar voedsel heeft gezocht.

in Noord-Holland, vroeger en nu

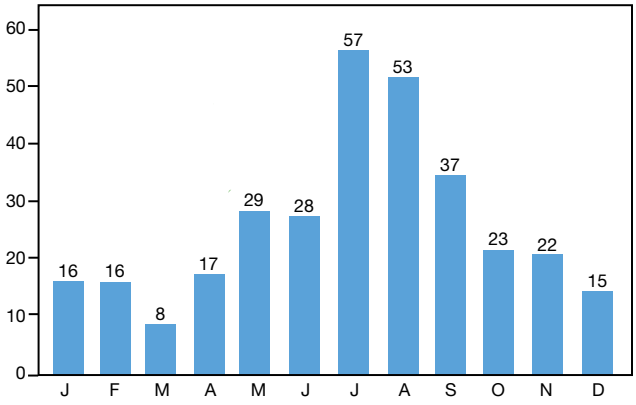

Seizoenpatroon van strandingen van tuimelaars in Nederland sinds 1900 (y= aantal dieren). (Mar. Mamm.Database, C.J. Camphuysen, ongepubl. materiaal).

Boegsurfende Witsnuitdolfijn. Foto: J. van Amstel.

De kust van de Lage Landen moet de perfecte habitat zijn geweest van een soort die mogelijk langs de kust van Noordwest-Afrika jongen kreeg en 's zomers noordwaarts migreerde naar voedselrijke gebieden. Wij zouden ze hier vermoedelijk hebben kunnen zien in wat nu voor velen de zomervakantie is (juni-augustus).

Tuimelaar

Tursiops truncatus

Waarschijnlijk is ook de tuimelaar *Tursiops truncatus* een soort die hier thuishoort. In elk geval is het een dolfijnensoort die ondiepe kustgebieden en riviermondingen wereldwijd niet schuwt. Vondsten van botresten in menselijke nederzettingen uit de prehistorie bevestigen vermoedens over het voorkomen van oudsher (Bakels & Zeiler, 2005). Toch weten we er allemaal verdraaid weinig van. In de 20e eeuw heeft Jan Verwey een studie gemaakt van bruinvissen en tuimelaars in het Marsdiep (tussen Den Helder en Texel; Verwey, 1975). Zijn studie beschrijft een jaarlijks terugkerend voorjaarsspektakel, waarbij grote haringscholen door het Marsdiep naar de Zuiderzee trokken om daar te paaien. De tuimelaars volgden de vis en waren voor oplettende kustbewoners net zo'n typisch voorjaarsverschijnsel als onze spreekwoordelijke zwaluwen. Het jaarlijkse spektakel duurde echter maar kort en wat de tuimelaars in de rest van het jaar uitvoerden, of waar ze zaten, weet niemand. Waarnemingen werden niet of hoogst zelden gerapporteerd en de determinaties van die schaarse meldingen waren dikwijls twijfelachtig. Strandingen werden *wel* bijgehouden en de tuimelaar was na de bruinvis de meest voorkomende soort op ons strand. Het seizoenpatroon van strandingen (zie figuur) liet zien dat er het gehele jaar door, en eigenlijk vooral in de nazomer, tuimelaars bij ons in de buurt zaten.

De zuiderzeeharing verdween nadat de Afsluitdijk was voltooid. Het voorjaarsspektakel met de haringen verdween, evenals de tuimelaar, maar die laatste eigenlijk pas ergens in de jaren zestig of zeventig, een slordige 30 jaar later dus. Sinds 1900 zijn tenminste 390 dode tuimelaars op de Nederlandse kust gevonden, maar sinds 1980 waren dat er slechts negen (waarvan één deze eeuw!). Bij gebrek aan waarnemers ontbreken ons de concrete gegevens om ook maar een poging te ondernemen om het verdwijnen te reconstrueren, laat staan te verklaren. Begin september 2004 trok er volkomen onverwacht een troep van 56 tuimelaars langs de Noord-Hollandse kust naar het noorden en het Marsdiep in (Camphuysen & Peet, 2006). De troep trok door naar de Duitse Elbemon- ▶

● *Gewone dolfijn bij boei MK2 in het Marsdiep. Foto: Bert Aggenbach, NIOZ.*

ding, keerde terug en verdween. Geen herleving van tijden van weleer, maar dwaalgasten. Waar ze vandaan zijn gekomen en waar ze zijn gebleven weet geen mens.

Witsnuitdolfijn

Lagenorhynchus albirostris

De tuimelaar verdween, de witsnuitdolfijn verscheen. Althans, strandingsgegevens bewijzen dat de dolfijn die nu het talrijkst is op enige afstand van onze kust, de witsnuitdolfijn, vroeger hoogst zelden aanspoelde en nu jaarlijks (Camphuysen & Peet, 2006). Sportvissers die met kleine bootjes de zee op gaan om te hengelen, komen regelmatig enthousiast thuis met verhalen over dolfijnen rond hun scheepjes. Foto's en filmpjes laten zien dat het steeds weer witsnuitdolfijnen zijn. Tot de meest spectaculaire waarnemingen van de laatste jaren behoren 250 dieren op 52°28'NB, 04°09'OL op 10 december 1992, 100 exemplaren bij de Noorderhaaks (52°57'NB, 04°38'OL) op 31 maart 1990, en 50 rond een sportvissersbootje op 53°05'N, 04°13'E op 10 januari 1999. Tegenwoordig kunnen wij deze soort met recht inheems noemen. Een koudwatersoort, algemeen van de noordelijke Noordzee tot de poolstreken, die naar het zuiden is opgeschoven.

Zomaar uit het niets verschijnt een walvissensoort die zich als inheemse soort gedraagt, doodgemoedereerd en soms langdurig vissend in onze kustwateren!

Helaas zijn ze slechts zelden vanaf het strand zichtbaar.

Bultrug

Megaptera novaeangliae

Eind september 2003 dreef in de monding van de Nieuwe Waterweg het kadaver van een walvis. Omdat het lijk hinderlijk in de weg lag en een gevaar vormde voor de scheepvaart, werd het naar open zee gesleept. Slecht belichte foto's waarop vage contouren van een walvis zichtbaar waren, zorgden echter voor een flinke consternatie. Dit was een bultrug, de eerste voor Nederland en België sinds 1755! Dit is veel tekst voor een stranding die niet eens in Noord-Holland plaatsvond, een dwaalgast bovendien. Deze stranding zou echter de inleiding vormen van een hele serie waarnemingen van bultruggen langs de Nederlandse kust, waarvan de meeste in Noord-Holland. Sommige bleven zelfs maandenlang in onze kustwateren, jagend op scholen jonge haring (IJmuiden: 15-21 november 2007; Marsdiep: 10-13 mei 2007 ; Texel, Den Helder, Camperduin: 3 december 2008-3 februari 2009). Zomaar uit het niets verschijnt een walvissensoort die zich als inheemse soort gedraagt, doodgemoedereerd en soms langdurig vissend in onze kustwateren!

De waarnemingen staan niet helemaal op zichzelf. Ook in Noord-Frankrijk, Denemarken, rond de Britse Eilanden en zelfs in de Oostzee doken ineens (meest jonge) bultruggen op. Verse bultruggen strandden op Vlieland, bij Katwijk en in België. Een heuse trend.
En opnieuw kunnen we naar de oorzaken slechts gissen. Voorlopig houden we het erop dat na jarenlange bescherming de populatie weer langzaam toeneemt. Die toename gaat dan gepaard met meer zwervers (dwaalgasten), in dit geval jonge dieren, op zoek naar nieuwe mogelijkheden. Soms verdoemd, soms succesvol.

Toevallige gasten en doortrekkers

De Noord-Hollandse lijst telt een flink aantal soorten die karakteristiek zijn voor diep oceanisch water. De grotere vinvissen zullen zich

● Staart van een bultrug. Foto: Kees Camphuysen.

● Boegsurfende witsnuitdolfijn bij Den Helder. Foto: Rutger Oosterhuis.

nooit werkelijk op hun gemak voelen met die bodem zo vlak onder zich, al lijkt het erop dat de gewone vinvis *Balaenoptera physalus* met een zekere regelmaat in zeer kleine aantallen door de Zuidelijk Bocht trekt. Een soort als de potvis *Physeter macrocephalus* hoort hier zeker niet thuis, maar periodiek dwalen er kleine groepen mannetjes door de Noordzee (Sliggers & Wertheim, 1992). Ook de gewone spitssnuitdolfijn *Mesoplodon bidens* en de verwante butskop *Hyperoodon ampullatus* zijn ver buiten hun normale leefgebied wanneer ze op de Nederlandse kust terechtkomen en hetzelfde geldt uiteraard voor een soort als de beloega *Delphinapterus leucas*. Opvallender zijn echter de soorten die behoorlijk algemeen zijn in aangrenzende zeeën, maar die hier toch buitengewoon zeldzaam zijn: de dwergvinvis *Balaenoptera acutorostrata* (talrijk in Schotse en Noord-Engelse wateren tot rond de Doggersbank), de griend *Globicephala melas* (veel in Het Kanaal) en de orka *Orcinus orca* (Noordelijke Noordzee, Ierse Zee). De dwergvinvis is vermoedelijk altijd zeldzaam geweest in onze omgeving, de orka verdween als een zeldzame gast in de jaren zestig. Het opduiken van een verzwakte jonge orka bij Lauwersoog in de zomer van 2010 was de eerste melding van deze soort in onze omgeving sinds 1963. Grienden trekken soms in flinke kuddes tot aan Zeebrugge Het Kanaal in, maar in Nederland zijn het zeer zeldzame verschijningen.

Warm welkom

Onze houding ten opzichte van walvisachtigen is de laatste decennia opvallend veranderd. Vroeger verwelkomde men walvissen in de brandingszone door op het water te slaan, met stenen te gooien, en met peddels, hooivorken of zelfs zeisen te proberen zo'n dier te verwonden. Camphuysen & Peet (2006) citeren een publicatie waarin beschreven wordt hoe een butskop in 1935 bij Egmond zodanig met ankers en peddels bewerkt werd, dat het dier tenslotte met gebroken kaakbenen, ribben en wervels, dood op het strand lag. Niets bijzonders voor die tijd! Tegenwoordig worden gestrande dieren, vaak tegen beter weten in, gered door ze terug in zee te duwen, of zelfs met een strop aan de staart terug het water in te ►

● *Bultrug en toeschouwers Marsdiep. Foto: Kees Camphuysen*

Soort	Species	Stranding	Waarneming	Recentste geval
Grijze Walvis †	*Eschrichtius robustus* †	(X)1		(2009)1
Gewone Vinvis	*Balaenoptera physalus*	X	X	1998
Noordse Vinvis	*Balaenoptera borealis*	X		2005
Dwergvinvis	*Balaenoptera acutorostrata*	X	X	2004
Bultrug	*Megaptera novaeangliae*	X		2009
Potvis	*Physeter macrocephalus*	X	X	1997
Beloega	*Delphinapterus leucas*	X		1919
Butskop	*Hyperoodon ampullatus*	X	X	1993
Gewone Spitssnuitdolfijn	*Mesoplodon bidens*	X	X	2010
Orka	*Orcinus orca*	X		1963
Zwarte Zwaardwalvis	*Pseudorca crassidens*	X		1935
Griend	*Globicephala melas*	X		2003
Tuimelaar	*Tursiops truncatus*	X	X	2006
Gewone Dolfijn	*Delphinus delphis*	X	X	2007
Witsnuitdolfijn	*Lagenorhynchus albirostris*	X	X	2010
Witflankdolfijn	*Lagenorhynchus acutus*	X	X	2008
Grijze Dolfijn	*Grampus griseus*	X	(X)2	1895

† Uitgestorven in Atlantische Oceaan
1 Opgraving
2 Onvoldoende gedocumenteerde waarnemingen

Tabel 1. Walvissen en dolfijnen van de Noord-Hollandse kustwateren (NZG Marine Mammal Database*, C.J. Camphuysen, ongepubl.).*

slepen (onvermijdelijk inwendig letsel tot gevolg hebbend). Een kras voorbeeld was de stranding van een gewone spitssnuitdolfijn bij hetzelfde Egmond in de zomer van 2010. Deze diepwatersoort werd uiteraard niet herkend door zijn 'redders', maar advies werd nergens ingewonnen. Met veel toestromende mensen, gesjor en getrek, en met rondrazende speedboten in de branding werd het dier terug in zee gebracht. De paniek van deze walvis, supergevoelig voor geluiden in het water, afkomstig uit de Atlantische Oceaan en vast niet voor niks gestrand, zal vergelijkbaar zijn geweest met die van de butskop 75 jaar eerder op dezelfde plaats.

Slot

Wat door de jaren heen niet veranderd is, is het enorme gebrek aan kennis van walvissen. Gemelde walvissen blijken zelden of nooit juist gedetermineerd te zijn. Dat geldt niet alleen voor op afstand langszwemmende, nauwelijks zichtbare, cryptische soorten, maar zelfs voor een bultrug die klokgaaf op het strand lag. Vermoedelijk zal onze houding ten aanzien van walvisachtigen zich pas normaliseren wanneer de dieren hier (weer) werkelijk talrijk zijn geworden. Daarop is nu nog geen uitzicht. Bruinvissen zijn slecht zichtbaar en dolfijnen en walvissen zijn te zeldzaam om veel mensen de gelegenheid te geven ze ook eens in het wild te zien. De uitzondering op die regel, de bultrug in het Marsdiep, trok belangstellenden uit de gehele provincie, zelfs uit heel Nederland en België, en liet zien hoe onwaarschijnlijk populair walvissen nu geworden zijn. Het is te hopen dat met de toegenomen populariteit ook onze gemeenschappelijke kennis zich zal ontwikkelen.

Kees Camphuysen
NIOZ Koninklijk Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee
Postbus 59, 1790AB Den Burg, Texel,
kees.camphuysen@nioz.nl

Literatuur

● BAKELS, C. & J. ZEILER, 2005. De vruchten van het land. De neolithische voedselvoorziening. In: L.P. Louwe Kooijmans *et al.* (eds), Nederland in de prehistorie: 311-335. Bert Bakker, Amsterdam.
● CAMPHUYSEN, C.J. 2004. The return of the harbour porpoise (*Phocoena phocoena*) in Dutch coastal waters. Lutra 47(2): 113-122.
● CAMPHUYSEN, C.J. 2007. Foraging humpback whale (*Megaptera novaeangliae*) in the Marsdiep area (Wadden Sea), May 2007 and a review of sightings and strandings in the southern North Sea, 2003-2007. Lutra 50(1): 31-42.
● CAMPHUYSEN, C.J. & G. PEET, 2006. Walvissen en dolfijnen in de Noordzee. Fontaine Uitgevers, Kortenhoef.
● SLIGGERS, B.C. & A.A. WERTHEIM, 1992. Op het strand gesmeten. Vijf eeuwen potvisstrandingen aan de Nederlandse kust. Walburg Pers.
● STOPPELAAR, R.J. DE, J.P. STRIJBOS & A.B. WIGMAN, 1935. Een jaar natuurleven - herfst. Scheltema & Holkema, Amsterdam.
● VERWEY, J., 1975. The cetaceans *Phocoena phocoena* and *Tursiops truncatus* in the Marsdiep area (Dutch Wadden Sea) in the years 1931-1973, part 1 & 2. Publ. & Versl. Nederl. Inst. Onderz. Zee, 17a: 1-98.